

Politika és hadügy a Habsburg-uralom idején (1699–1790)

I. Lipót. Korabeli olajfestmény

eperjesi vésztörvényszék • 1687. február elején Antonio Caraffa császári tábornok elnöklétével Eperjes székhellyel megalakult, 12 tagú rendkívüli bíróság. Célja a Thökölyvel szimpatizálók megfélemlítése. (A törvényszék működésével párhuzamosan folyt a Zrínyi Ilona által védelmezett Munkács császári ostroma.) A bíróság ítélete alapján március–május hónapban 24 perbe fogott protestáns vallású

nemes urat és gazdag városi polgárt végeztek ki, vagy halt bele a kínzásokba. A pozsonyi országgyűlésen elhangzott tiltakozások hatására (és az örökös királyság elfogadásának reményében) I. Lipót 1687. november 3-án elrendelte megszüntetését. Eperjesen a kivégzés helyén az áldozatok nevét emléktábla örökíti meg a következő szöveggel: „Istent imádni s hazát szeretni tőlünk tanuljatok”. [BJ]

AZ ÁLTALÁNOS ELÉGEDETLENSÉG OKAI

A bécsi udvarnak a török kiűzetését követő kormányzati módszere széles körű visszatetszést keltett. A rendek már a Buda visszafoglalását követő évben (1687) kénytelenek voltak lemondani szabad királyválasztói jogukról és az Aranybulla nevezetes ellenállási záradékáról, amely jogtörés esetére biztosította számukra az uralkodóval való törvényes szembeszegülés lehetőségét.

Ezeket a törvényeket nem kizárólag I. Lipót katonai sikerei miatt fogadta el az országgyűlés. Ezt megelőzően ugyanis Antonio Caraffa császári tábornok **Eperjesen vésztörvényszéket** állíttatott fel, amelynek ítélete nyomán Thököly-párti összeesküvés vádjával 24 nemes és városi polgárt végeztetett ki.

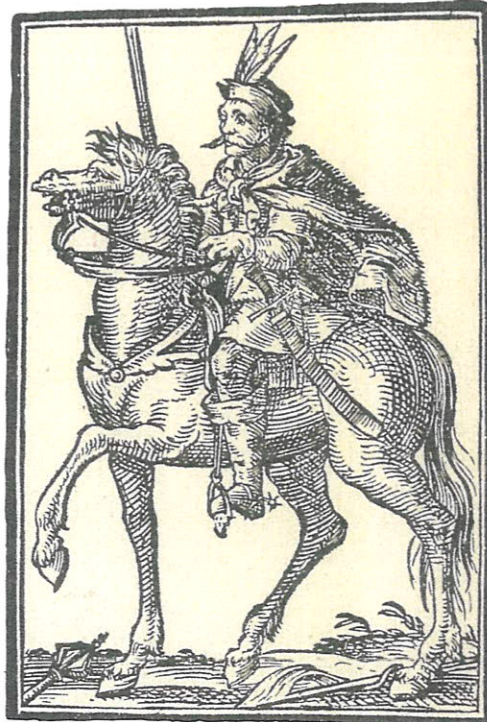
A társadalom széles rétegeinek ellenszenvét váltotta ki az is, hogy a Belgrádot 1690-ben visszafoglaló oszman hadero elol menekülő szerbeket (rácok) úgy telepítette le Magyarországon I. Lipót, hogy mentesültek az állami és egyházi adózástól, valamint a földesúri robotkötelezettségtől. Így jóval kedvezőbb helyzetbe kerültek a jobbágyoknál. A határőrvidéki szervezet keretébe integrált területekre pedig nem terjedt ki a magyar kormányzások és vármegyék hatásköre.

Az egykori hódoltsági területet a bécsi udvar újszerzeménynek tekintette, amellyel a fegyveres hódítás jogán szabadon rendelkezhet. 1690-ben Újszerzeményi Bizottságot (*Neoacquistica Commissio*) is felállítottak a visszafoglalt területen fekvő családi örökségükért jelentkezők jogigényének elbírálására. Csak megfelelő hitelességű dokumentum bemutatása, feltétlen királyhűség és általában a birtok 10%-át kitevő, úgynevezett fegyverválsági összeg kifizetése esetén juthatott hozzá az igénylő. Csakhogy a megállapított tarifa sokszor meghaladta a szegényebb nemesek anyagi lehetőségeit.

Bécs elérkeztnek látta az időt a minél teljesebb vallási egység kialakítására is, ami a hatékonyabb kormányzás egyik fontos feltétele volt. 1701-ben az újszerzeményi terület egészen tilalmazták a nyilvános protestáns vallásgyakorlatot, s jezsuita segítséggel kieroszakolták a görögkeleti (ortodox) románok és rutének (másképpen ruszinok vagy kárpátukránok) egy részének unióját a római katolikus egyházzal. Így jött létre a görög katolikus vagy unitus egyház.

1696-ban a Magyar Kamarát hivatalosan is az Osztrák Udvari Kamara fennhatósága alá helyezték. Még 1690-ben átszervezték a Magyar Kancelláriát, s mellőzték véleményét a hazai birtokadományozásoknál is. Így történhetett meg, hogy a középkor óta királyi birtoknak

számító, a nádor jogi és katonai igazgatása alá tartozó, kiterjedt önkormányzattal rendelkező Jászságot és Kunságot mint újszerzeményi területet 1702-ben elzálogosították a Német Lovagrendnek, ami földesúri joghatóság alá helyezést jelentett. A kormányzat igyekezett felszámolni a hajdú kiváltságokat arra hivatkozva, hogy adományozásuk a török elleni harchoz kötődött. Így az addig hajdúszabadságnak örvendő jobbágyságok visszakényszerültek a robotoltató gazdaság, a földesúri fennhatóság keretei közé. Ha mindezekhez hozzávesszük a feleslegessé vált, számos felrobbantott várból elbocsátott, létalapját veszített katonaságot, valamint a jobbágyságot ország-szerte sújtó, katonai beszállásolással kapcsolatos élelmezési terheket (porció), nem meglepő, hogy több hasonló jellegű előzmény után paraszti elégedetlenség indította útjára 1703-ban a Rákóczi-szabadságharcot is.

Gyalogos és lovas hajdú. Festsztet, 1600 körül

II. Rákóczi Ferenc.
Mányoki Ádám festménye, 1705

A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

A mozgalom tömegbázisát a hajdúk, a végvárakból elbocsátott katonák, az egykori thökölyánusok és a súlyos adóval megterhelt jobbágyság tette ki, de a politikai és katonai vezetés nemesi kézben volt. Az egyes falvak, vidékek lakossága egy-egy kuruc szervező működése nyomán fogott fegyvert. Belőlük, továbbá a Bercsényi Miklós gróf főgenerális által francia segélypénzen felfogadott zsoldosokból jött létre a kuruc sereg magva. A kezdetben a katonák által választott parancsnokokat hamarosan Rákóczitól kiküldött hadfogadó tisztek, kinevezett ezereskapitányok váltották fel. Annak arányában, ahogy mind nagyobb területek kerültek a felkelők ellenőrzése alá, egyre nagyobb számban csatlakozott a köznemesség, a vármegyei vezető réteg s a kelet-magyarországi arisztokrácia is.

1703 szeptemberében Rákóczi a reguláris hadsereg-szervezés érdekében *Edictum Militare* címmel fegyelmi hadbírói utasítást és tábori rendtartást adott ki, majd 1704 augusztusában kibocsátotta a vetési pátenst, amelyben a fegyvert ragadott jobbágyságnak és közvetlen családtagjaiknak felmentést ígért a földesúr számára teljesítendő kötelezettségek alól. Az ónodi országgyűlés (1707) cikkelyezte be a kuruc hadsereg egységes hadiszabályzatát, a *Regulamentum Universalét*, amely

Kurucok és labancok harca. Vízfestmény, 18. század

az első ilyen jellegű szabályozás volt a hazai katonaság történetében.

Kifejezetten reguláris hadak szervezésére a fejedelem 1705 elején adott utasítást. Ettől kezdve a kuruc sereget irreguláris és reguláris hadak alkották. Az előbbieket az úgynevezett mezei hadak tették ki. Ezekben szolgált a szegényebb nemesség is. Az irreguláris hadak fegyveresei nem részesültek rendszeres kiképzésben, fegyverzetük, felszerelésük a katonák tulajdona volt, s többnyire zsákmányszerzésből tartották fenn magukat. A folyamatos és tervszerű kiképzésben

részesülő reguláris hadakat a legjobb mezei ezredek regularizálása vagy toborzás útján hozták létre. Ezekbe sorozták be az egyes vármegyék által portaszám szerint kiállított hajdúkat, az úgynevezett telekkatonaságot is. A reguláris hadak közül kiemelkedtek Rákóczi udvari ezredei, melyeket a fejedelem állandóan maga körül tartott. Egy tervezett, de meg nem valósult katonai akadémia magvaként hozta létre 1707-ben a nemesifjak társaságát, melynek maga lett az ezredese.

A felszerelés, a ruházat előteremtése, valamint az élelmezés és a rendszeres zsoldfizetés biztosítására

Bercsényi sógora, Csáky István gróf irányítása alatt hadbiztosságot hoztak létre, amely a roppant nehézségek miatt nem tudott maradéktalanul megfelelni az elvárásoknak. A hősi halált halt katonák özvegyeit többnyire háromhavi zsolddal vagy egyévi adómentességgel igyekeztek kárpótolni.

A kuruc hadsereg, mely a szabadságharc első szakaszában mintegy 70 000, a hanyatlás idején pedig 30 000 főből állhatott, gyalogságra, lovasságra és tüzérségre tagolódott. A hazai katonai hagyományok a lovasságot tették fő fegyvernemmé. 1705 végén 52 lovas- és 31 gyal-

gosezrede volt Rákóczi-nak, a tüzérség azonban mindössze 6 századból állt. A portyázó kuruc harcmódot a meglepetés-szerű rajtaütés és a széles, laza hadrendben való támadás jellemezte. A császári sereg viszont zömmel gyalogosokból állt, s hadviselésében nagy szerepet szántak az erődtímenyeknek, melyekkel szemben csak a gyalogságnak lehetett esélye. A kisszámú kuruc mezei és vártüzérséget francia tisztek irányították. A felkelők 1705-ben Szécsénybe összehívott országgyűlésén az abszolutizmus ellentétét képező rendi szövetséget, úgynevezett konföderációt

hoztak létre, s **II. Rákóczi Ferencet** a magyarországi konföderált rendek vezérlő fejedelmévé választották. Ugyanott megfogalmazták az uralkodóval való megegyezés feltételeit is: külföldi hatalmak garanciája mellett követelték az alkotmány megerősítését, s az 1687. évi országgyűlésen feladott szabad ellenállási és királyválasztási jog visszaállítását.

I. József király 1706-ban csupán időnyerés céljából volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni, így azok eredménytelenül szakadtak meg. A fejedelem hiába reménykedett hatékonyabb külföldi katonai segítségben. Legrégibb és a császár hátában kirobbant diverzióban legközvetlenebbül érdekelt szövetségese, XIV. Lajos francia király, valamint az őt támogató bajor választófejedelem együttes katonai veresége nyomán már 1704-ben füstbe ment Bécs városának a kurucok közreműködésével való körülzárási terve. Mint hogy pedig Rákóczit még szövetségesei is vonakodtak szuverén fejedelemnek elismerni, e körülmény rontotta esélyeit diplomáciai tekintetben is. A mind nyomasztóbbá váló anyagi nehézségek miatt Rákóczi kénytelen volt az 1707-ben Ónodon tartott kuruc országgyűlésen a nemességet is rászorítani az adófizetésre, meglehetősen drámai előzményeket követően. Az uralkodóval megegyezni kész Turóc megyei követek ugyanis ott nyíltan kifejezésre juttatták az alkudozások megszakítása miatti elégedetlenségüket, ezért lekasabolták őket. Ezt követően immáron elfogadtathatta Rákóczi a Habsburg-ház trónfosztását és a szabadságharc idejére szóló nemesi adózást. 1708-ban Trencsénél a kurucokat ért katonai vereség után azonban a szabadságharc hanyatlása megállíthatatlannak bizonyult,

Zászló II. Rákóczi Ferenc címerével

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) · I. Rákóczi Ferenc és Zrínyi Ilona fia, 1694-től Sáros vármegye örökös főispánja, a magyarországi szövetséges rendek vezérlő fejedelme (1704–1711), a Habsburgok elleni szabadságharc (1705–1711) vezére. Megözvegyült anyjának Thököly Imrével kötött második házassága Zrínyi Ilonát is a Thököly vezette Habsburg-ellenes felkelés részesévé tette. Anyja oldalán tartózkodott a gyermek Rákóczi is a császáriak által 1685 és 1688 között körülzárt Munkács várában. Ennek feladása után elszakították anyjától és nővérétől, s a gyámjával kijelölt Kollonich Lipót bíboros döntése alapján a csehországi Neuhaus (Jindřichův Hradec) jezsuita kollégiumába, majd pedig a prágai egyetemre került tanulni.

Rákóczi 1692-ben Bécsben telepedett le, ahonnan egyéves itáliai utazásra indult. 1694-ben feleségül vette Sarolta Amália hessen-rheinfelsi hercegnőt, akivel Magyarországra költözött. Az 1697. évi hegyaljai felkelés paraszttömegeinek megkeresését még visszautasította, de a mozgalommal való leszámolás és a szomszédos hirtokos, Bercsényi Miklós Ung vármegyei főispán hatására titokban XIV. Lajos francia király segítségét kérte uralkodója ellen. Tervének elárulása a bécsújhelyi börtönbe juttatta 1701-ben, ahonnan fél év múlva segítséggel megszökött, és Lengyelországba (Varsó, Brezán) menekült. Innen tért vissza 1703-ban Magyarországra, és az őt felkereső tiszaháti felkelők kérésére élére állt a kibontakozó felkelésnek. 1711 februárjában orosz katonai támogatás szervezése céljából Lengyelországba távozott, s ott érte a szatmári megállapodás híre. 1713-tól 1717-ig Franciaországban (Párizs, Grosbois), majd a Portának a Habsburg Birodalommal szemben élőző ellenségeskedése miatt kapott szultáni meghívásnak eleget téve Törökországban (Jenikő, majd Rodostó) telepedett le. Hamvait 1906-ban hozták haza, s helyezték el a kaszai Szent Erzsébet-templomban. [KJ]

II. Rákóczi Ferenc hercegi pecsétnyomója

I. József arcképe. Olajfestmény,
1700 körül

s Rákóczi nemesi ellenzéke is mind tömegebbé vált a szabadságharc táborán belül. A katonának állt jobbágy szolgálati idejére személyre szóló mentességet kapott a földesúri terhek alól, amit a birtokosok eleve nem néztek jó szemmel. Pedig a jobbágyok ennél többre, a hajdúszabadságra vágyott, amit a korábbi ígéretek ellenére sem kapott meg, s emiatt mindinkább vonakodott részt venni a harcokban. A kuruc seregben megindult bomlás hozzájárult a szabadságharc hanyatlásához, amit a fejedelem 1708-ban a sárospataki országgyűlésen a mindvégig harcoló jobbágyok számára megígért hajdúszabadság megcsillantásával igyekezett megállítani. Csakhogy ez már későn jött ahhoz, hogy meggátolhassa a megindult folyamatot. Ráadásul a birtokos nemesség nem igyekezett kihirdetni a megyékben a saját érdekével ellenkező törvényt. Nyilvánvalóvá vált, hogy a felkelők táborán belül felszínre kerülő társadalmi ellentétek feloldhatatlansága miatt a szabadságharcnak hosszabb távon még a Rákóczi számára kedvező külpolitikai helyzetben sem lehet esélye.

1710 telén–1711 tavaszán a magyarországi császári hadak főparancsnoka, Pálffy János gróf tárgyalásokat folytatott a mind kisebb területre szoruló felkelők megbízottjával, Károlyi Sándor kuruc generálissal, mígnem sikerült a körülményeket tekintve meglehetősen kedvező feltételekben megállapodniuk. Hűségeskü fejében valamennyi felkelőnek kegyelmet ígértek. Nemcsak az esküt tevő nemesek szerezhették vissza a

badságharc alatt elkobzott birtokaikat, hanem az esetek özvegyei, árvái is. A háború során Rákóczi seregében tiszti rangra emelt jobbágy származású katonák kiváltságait továbbra is biztosították. A kormányzat ígéretet tett a rendi intézmények törvényes működtetésére.

Károlyi Sándornak Rákóczi csak tárgyalásra adott megbízást, megállapodásra azonban nem. A fejedelem külföldi szövetségesei közbenjárásától a fentieknél több eredményt remélt. Csakhogy ügyének sem leghatalmasabb pártfogója, a francia király, sem legközelebbi

fejedelmi jóakarója, az orosz cár nem nyújthatott segítséget, mert maguk is háborút viseltek (Oroszországot éppen török haderő támadta meg). Rákóczi árulónak tartotta Károlyit, amiért a Szatmár megyei majtényi mezőn a megadás jeleként földbe szúratta a kuruc zászlókat. Pedig ennél kedvezőbb feltételeket a kuruc hadsereg szorongatott állapotában és az adott külpolitikai helyzetben aligha lehetett remélni, míg a kapituláció elmaradása esetén a bécsi udvar részéről komoly esélye volt a katonai leszámolásnak.

A SZATMÁRI MEGÁLLAPODÁS ÉRTÉKELÉSE

A szabadságharc e megállapodással elérte a legtöbbit, amire függő helyzetében s az adott nemzetközi erőviszonyok közepette a korabeli Magyarországnak lehetősége volt: a török kiűzése után a Habsburg Birodalomba való alárendelt helyzetű beillesztésének módosítását. Mindezt úgy, hogy a dinasztia is elérte célját: korábbi, ellenállást kiváltó próbálkozásai után végre sikerült Magyarországot politikai tekintetben birodalma szerves részévé tennie. Ily módon, mivel mindkét fél legfőbb törekvése megvalósulhatott, maradandóvá válhatott e kompromisszum, mely hosszú távon is életképesnek bizonyult.

II. Rákóczi Ferenc 20 polturás érme, 1706

A majtényi fegyverletétel. Korabeli rézmetszet

spanyol örökösödési háború (1701–1713/1714) • II. (Habsburg) Károly spanyol király örökségének utódlásáért tört ki Franciaország és a Habsburg Birodalom között. Az előbbi fő szövetségese Bajorország, az utóbbié Anglia, az Egyesült Tartományok (Hollandia) és Portugália

volt. A háborút az 1713-ban megkötött utrechti, illetve az 1714-ben aláírt rastatt/badeni békekötés zárta le. E megegyezések értelmében került a Habsburg Birodalomhoz többek között Belgium (Osztrák-Németalföld), Lombardia és a Nápolyi Királyság. [KJ]

AZ ORSZÁG POLITIKAI BEILLESZTÉSE A HABSBURG BIRODALOMBA

A szatmári megállapodás évében trónra lépő III. Károly (1711–1740) megtartotta az egyezményben foglaltakat. Erre az elhúzódozó **spanyol örökösödési háború** is rákényszerítette, mely továbbra is lekötötte hadereje jelentős részét. Az ezt 1713-ban lezáró utrechti béke végül jelentős területekkel gyarapította birodalmát: többek között Dél-Németalföldet és Lombardiát szerezte meg, a csak átmenetileg birtokolt területeket nem is számítva.

Szétszórtan elterülő országaiban a kormányzati hatékonyságot biztosító központosítást éppen ezért úgy kellett végrehajtania az uralkodónak, hogy viszonylag ke-

vés ok legyen a tiltakozásra. Magyarországon több alkalommal összehívta az országgyűlést, amely ha királyt többé nem is, nádort viszont többnyire választhatott e tisztség megüresedése esetén, akinek elnöklete alatt működött az 1724-ben Pozsonyban megszervezett Helytartótanács. 1715-ben az udvar előterjesztésére született ugyan törvény állandó hadsereg fenntartására szolgáló adóról, de a rendek elérték, hogy a nemesi felkelés továbbra se szűnjön meg, hiszen adómentességük jogi alapját ez biztosította. Az 1740-ben szervezett három magyar, egy horvátországi és egy erdélyi főhadparancsnokságot persze az összbirodalmi hatáskörű Udvari Haditanács alá rendelték.

1711 után nem beszélhetünk önálló hazai hadügyről. A magyar katonákat a császári hadseregbe tagolták be. A Habsburg Birodalomnak már a harmincéves háború (1618–1648) óta volt állandó hadserege. Az ezredeket 3–4 zászlóaljba osztották, mely utóbbiak egyenként 3–3 osztályból álltak, századossal az élükön. A szá-

III. Károly arcképe. Olajfestmény, 1730 körül

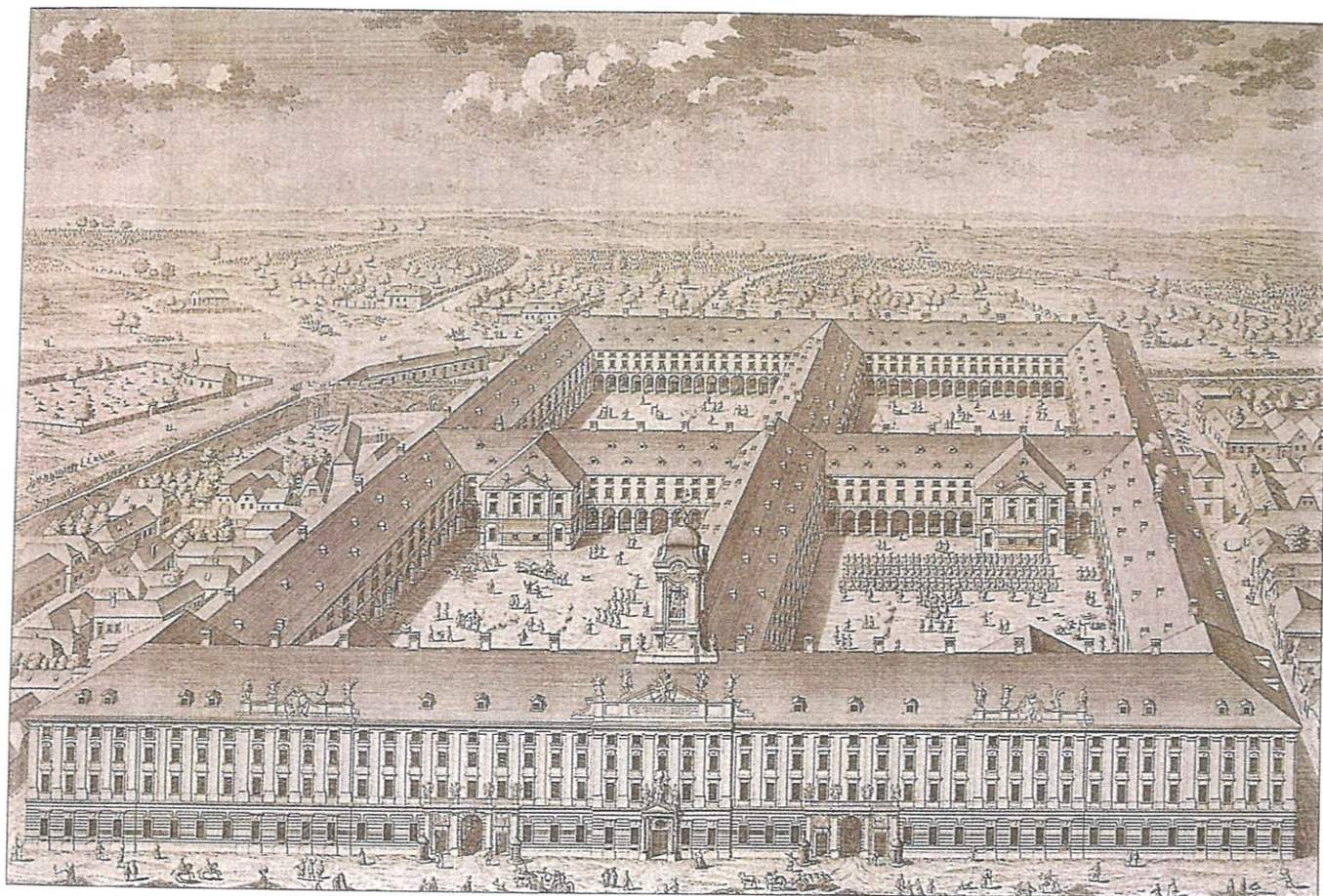
zados alá egy hadnagyot vagy zászlóst és egy strázsamestert (később őrmestert) rendeltek. A császári gyalogságnál 1710-ben gyöngyszürke egyenruhát vezettek be, amiből később a fehér színű alakult ki. A katonák hosszú haját copfba fonatták. A gyalogság háromszögletű kalapot hordott, kivéve a gránátosokat, akik hegyes medvebőr süveget viseltek. S mivel ezt szalutáláskor körülményes volt levenni, általánossá kezdett válni a fejfedőhöz emelt kézzel való üdvözlés, a tisztelgés. A császári hadseregben a lovasság a gyalogságnak csupán mintegy harmadát tette ki, s nehéz- és könnyűlovasságból állt. Az előbbieknak csatalovassági, az utóbbiaknak felderítői és biztosító szerepet szántak. A nehézlovasságot alkotó vérteseket a mellükön és hátukon viselt páncélról nevezték el. Fejükön sisakot hordtak, fegyverzetük karabélyból, két pisztolyból s hosszú, egyenes pallosból állt. A könnyűlovasságot sokáig kizárólag a huszárság, e magyar eredetű fegyvernem alkotta, s csak a század második felében bővült német eredetű svalizsérékkel (az elnevezés a könnyű fegyverzetű lovas jelentő francia szóból ered), 1784-től kezdve pedig lengyel eredetű ulánusokkal. A huszárok

magyar viseletet, dolmányt, mentét, szűk nadrágot, csizmát, kucsmat hordtak. Fegyverük a görbe kard, valamint a karabély és a pisztoly volt.

Pénzügyi okokból a század második felében az állandó hadsereg létszámát 108 000 főben maximálták. A gyalogezredek létszámát 2000, a huszárezredekét 610 főben szabták meg, az utóbbiaknál 361 lóval. Mivel a toborzás nem hozta meg a kívánt eredményt, fokozatosan áttértek a sorozásra: vármegyénként meghatározott újonclétszámot állapítottak meg, amit azoknak kellett kiállítaniuk. Az 1750-es évektől kezdve bevezették a német vezényleti nyelvet. 1752-től fogva valamennyi, legalább tíz éve előjárója megelégedésére szolgáló tisztet nemesnek kellett tekinteni. 1770-ben a szolgálatban elhunyt tisztek özvegyeinek nyugdíjat, árváinak ellátást rendeltek. Anton Erhard Martinelli császári építőmester tervei alapján 1738-ra katonai kórház, az úgynevezett Invalidus-palota épült Pesten. Hasonló létesítményekben Birodalom-szerte összesen mintegy 6000 ha-

Gróf Bercsenyi László huszártábornoki egyenruhában. Korabeli színezett rézmetszet

Az Invalidus-palota terve

dirokkant elhelyezésére volt lehetőség a 18. században. 1752-ben kadétiskolát állítottak fel Bécsújhelyt, amely 1769-től fogva Terézia Katonai Akadémia néven, hároméves képzési idővel működött.

A véderő másik alkotóelemét az állandó hadseregtől független magyar nemesi felkelés, az inszurrekció képezte, melynek törvény szerinti főparancsnoki tisztét a nádor töltötte be. A nemesi felkelői szervezet azonban a reguláris haderővel rendelkező ellenséggel szemben ekkor már nagyon is idejétmúltnak számított: ezredek tisztikara is javarészt a katonai szolgálatot nem ismerő nemesekből került ki, akik között csak néhány idősebb főtiszt volt hivatásos katona. Az 1741. évi pozsonyi országgyűlésen a porosz támadás hatására a rendek megajánlották Mária Teréziának az inszurrekciót. A nemesség azonban többnyire mást kívánt felfogadni maga helyett. A megyék pedig zömmel rongyos és fegyelmetlen népséget szedtek össze (a Pest megyéiket például megfelelő ruházat híján nem is merték a királynő elé engedni). Az elindított csapatokból pedig útközben sorra elszöktek a katonák. E hirtelenjében összetoborzott, csak felületesen gyakorlatoztatott és silányan felfegyverzett inszurgenseknek, alkalmatlanságuk miatt, csak az osztrák örökösödési háború első

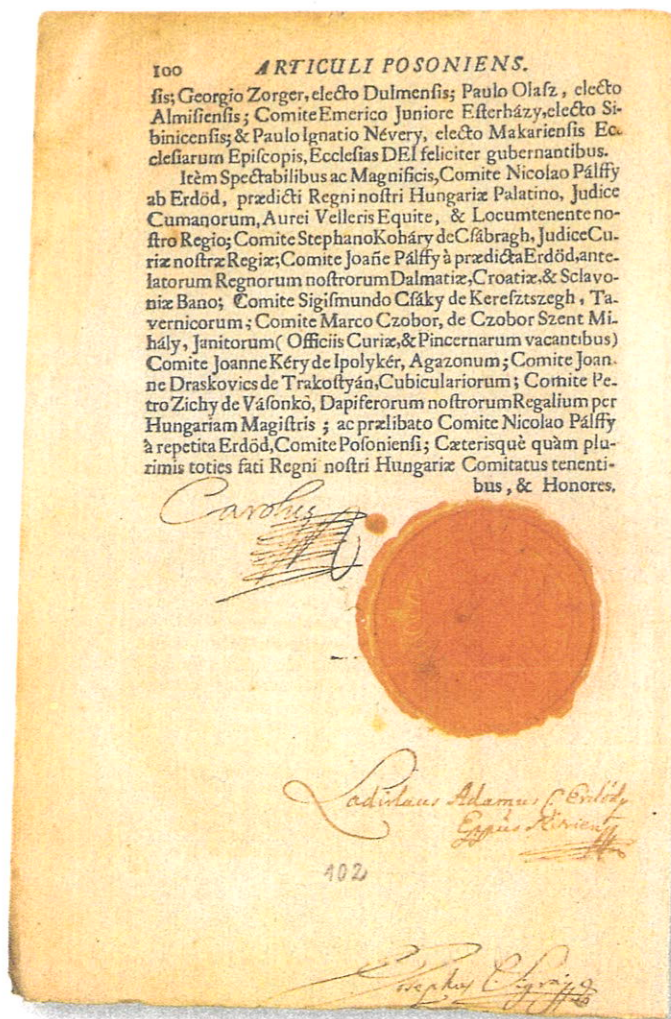
éveinek hadműveleteiben juttattak szerepet. Legközelebbi hadba hívásukra csak a napóleoni háborúk idején került sor.

Mivel III. Károlynak felnőttkort megért fia nem volt, gondoskodni kellett birodalma leányági örökítéséről. Ezért a dinasztia 1713-ból származó házi törvényét, a *Pragmatica Sanctiót* el kellett fogadtatni országaiban és tartományaiban, s tiszteletben tartását célszerűnek látszott külső hatalmakkal is garantáltatni. E törvény értelmében a fiúág kihaltával a leányágot illette meg a trónutódlás joga, mégpedig a legutóbb uralkodott családapától számított rokonsági fok sorrendjében. Az 1721. évi erdélyi országgyűlés után 1723-ban a magyar is a hazai törvények sorába iktatta a *Pragmatica Sanctiót*. Az ország biztonságát a török felől garantáló, a kiváltságosak anyagi alapját jelentő jobbágyi intézményt szilárdan fenntartó, a rendi jogokat és intézményeket figyelembe vevő, a protestantizmust megtűró, a szatmári megállapodást tiszteletben tartó uralmat szívesen elfogadta a hazai rendiség. Folytonos harcban eltelt két évszázad után egy nagyhatalom által biztosított béke, az abban rejlő gazdasági és kulturális fejlődési lehetőség megért nekik némi engedményt rendi önállóságuk egy részében. E keretet olyannyira megfelelőnek találták, hogy nem is kívánták kockáztatni elvesztését. Ezért a *Pragmatica Sanctio* elfogadását tartalmazó cikkelybe maguk vetették át a házi törvényből azt, hogy Magyarország a jövőben nemcsak Erdéllyel és Horvátországgal, hanem a Habsburg Birodalom többi örökös tartományá-

val együtt, azoktól „feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul” kormányzandó.

MÁRIA TERÉZIA A POLITIKA SZÍNTERÉN

III. Károly császár és király 1740. október 20-án bekövetkezett váratlan halála máris szükségessé tette a leányági örökösödést és a Birodalom oszthatatlanságát kimondó *Pragmatica Sanctio* előírásainak alkalmazását. A fiú utód nélkül elhalt uralkodó trónját idősebb leánya, **Mária Terézia** örökölte (1740–1780), akivel tehetséges és céltudatos egyéniség került a monarchia trónjára. Képességei megfeleltek határozottságának, céltudatossága családtagjainak irányítását éppen úgy meghatározta, mint államait. Munkabírása már a kortársakban is csodálatot váltott ki. Keveset aludt, órákat töltött írásztala mellett; öltözködés, fésülködés, gyakran még étkezés közben is iratokat tanulmányozott. Sűrűn tanácskozott minisztereivel, alattvalóit, a külföldi követeket nyilvános kihallgatásokon fogadta, gyakran kérésre fel egy-egy zárdát, iskolát, kórházat. Meggyőződéssel hitt a fennálló társadalmi és politikai rend jogosságában, a születéssel szerzett előjogokban, így a maga uralkodói elhivatottságában. Mély vallásosságában a föltétlen odaadás és a célszerűség megnyilvánulásai keveredtek. A vallás által kirótt kötelezettségeket, a szigorú erkölcsi elveket környezetétől is elvárta, uralkodói hatalmát azonban az egyházzal szemben is kész volt érvényesíteni. Vállalta a családanya szerepet is: 16 gyermeket szült, akik közül 10 élte meg a felnőtt- vagy legalább a nagybacska gyermekkort. Hite segítette át gyermekei, férje, húga, két menyé halálának elviselésében. Mindemellett rendkívüli hatást tudott gyakorolni környezetére, állama vezető politikusai nem félelemből vagy közömbösségből, hanem meggyőződéssel és bizalommal követték irányítását. Számos híve akadt Magyarországon is mind a hagyományosan lojális főúri családok (Esterházyak, Pálffyak, Batthyányak), mind az újonnan az arisztokrácia soraiba emelt tisztségviselők (Grassalkovich) között.

Mária Terézia (1717–1780) · VI. (III.) (Habsburg) Károly német-római császár, magyar és cseh király, valamint Erzsébet Krisztina wolffenbütteli hercegnő leánya. 1740-től Magyar- és Csehország királynője. 1745-től férje, I. (Lotharingiai) Ferenc révén német-római császárné, akivel 1736-ban kötött házasságából tizenhat gyermeke született. Férjének 1765-ben bekövetkezett halála után legidősebb fia, József német-római császár és a Habsburg Birodalomban Mária Terézia társuralkodója lett. II. József radikális reformtörekvéseivel szembeesült ugyan az uralkodónó, de a mérsékeltebb korszerűsítésnek maga is híve volt. Magyarországi vonatkozású kormányzati lépései mellett személyéhez kapcsolódik a magyar nemesi testőrség (1760) és a kiváló egyházi és világi érdemek jutalmazására szolgáló Szent István-rend (1764) megalapítása. [KJ]

A Pragmatica Sanctio utolsó oldala a pecséttel

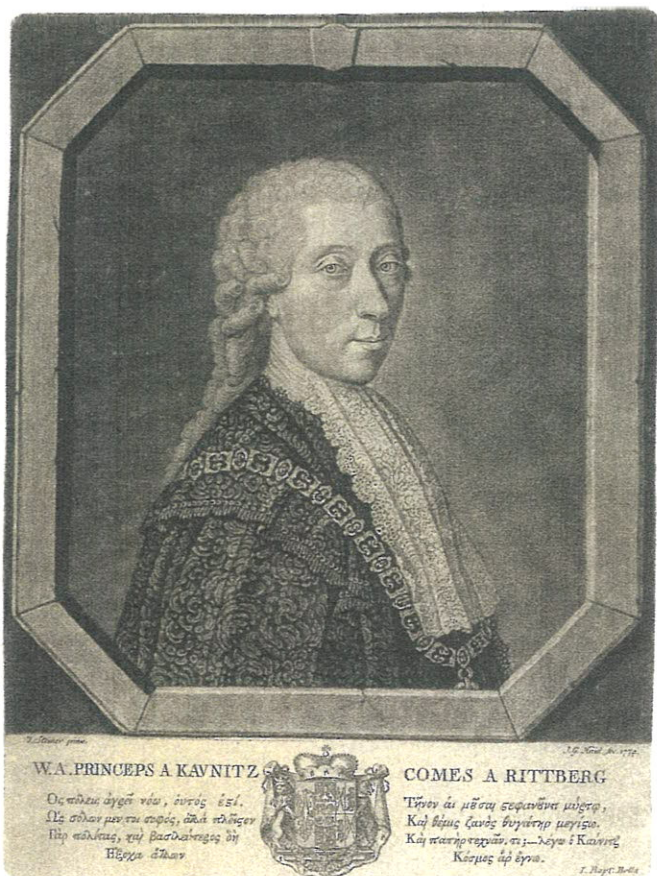
Uralkodásának első lépéseit persze nem annyira saját szándékai s távlati céljai, mint inkább a közel évtizedig elhúzódó háborúskodás határozta meg. A *Pragmatica Sanctio* elfogadása ellenére ugyanis a Habsburg-ház ellenfelei különféle indokokkal támadást indítottak a monarchia ellen. A bajor választófejedelem, Károly Albert – mentségére szolgáljon, hogy ő korábban sem fogadta el a *Pragmatica Sanctiót* – a császári trónt és a teljes Habsburg Birodalmat szerette volna megszerezni. A franciák úgy vélték, hogy európai hegemoniára törekvő szándékukat kevésbé akadályozná, ha a Habsburg Monarchiát megosztanák a két leánytestvér, Mária Terézia és húga, Mária Anna között. II. Frigyes porosz király a Cseh Királysághoz tartozó iparilag rendkívül fejlett Sziléziát szerette volna elragadni. 1740. december 16-án az ő támadásával meg is kezdődött az osztrák örökösödési háború (1740–1780). A porosz seregek gyorsan elfoglalták a kiszemelt tartományt, majd Csehországra törtek. Győzelmeik felbátorították Mária Terézia többi ellenfelét is, 1741 nyarán Felső-Ausztriát bajor és francia seregek kezdték hódoltatni. A Habsburg-kormányzat ugyanakkor nem számíthatott külföldi támogatóra: Angliában, Franciaország korabeli fő ellenségében békepartí kormányzat

Az ország kormányzása (1699–1790)

A KÖZPONTI ÉS A RENDI KORMÁNYZAT

Magyarország kormánya a 18. század során jelentős változáson, fejlődésen ment keresztül. Egész Európában megfigyelhető az a különösen a század második felében felerősödő folyamat, mely a kormányzati munkában a speciális feladatokat ellátó, bürokratikus szervezett és hierarchikus rendben működő intézmények kialakulását eredményezte. A kormányzat hatásköre ugyanakkor a század során mind területi illetékességét, mind a feladatait tekintve egyre inkább kibővült. A 18. század utolsó harmadában a kormányzat intézményei a központi, valamint az országos és regionális hatáskörökön túl egészen a helyi igazgatás szintjéig, a községekig igyekeztek elérni, miközben irányító és ellenőrző szerepük lassanként az élet majd minden területére kiterjedt.

Wenzel Anton Kaunitz arcképe.
Korabeli rézmetszet

A bővülő intézményrendszer a hivatalnokréteg szélese-
désével járt együtt, míg az egyre bővülő feladatkörök
magas szintű és sok esetben speciális szakismereteket
követeltek meg. A hivatalnoki pályafutás, az állami
szolgálat sokak számára vált az iskolai-egyetemi tanul-
mányoktól a hivatali ranglétra fokain át a nyugdíjig íve-
lő életpályává.

Magyarország kormányzati kereteit a 18. század so-
rán a hagyományos rendi alkotmány védelme és a köz-
pontosító abszolutista törekvések határozták meg.
I. Lipót abszolutista törekvései, melyekhez a törökök
felett aratott győzelmek és az ország visszahódítása
szolgáltatták a vélt jogalapot, az ország fegyveres el-
lenállásába, a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadság-
harcba torkollottak. A Rákóczi-szabadságharcot lezáró
szatmári béke (1711), majd pedig a Habsburgok örök-
ösödési rendje, a *Pragmatica Sanctio* elfogadása
(1722–1723) az udvar és a rendek között olyan kom-
promisszumot teremtett, mely 1848–1849-ig elkerülhe-
tővé tette az uralkodó és az ország fegyveres összecsá-
pását. E kompromisszum legszebb évtizedei – különö-
sen a rendek képviselőinek szemében – Mária Terézia
uralkodására estek. A császárné- királynő főként az
osztrák örökösödési háború (1740–1748), majd pedig
a hétéves háború (1756–1763) éveiben volt ráutalva a
magyarországi rendekre, akik támogatásuk fejében
előjogaik ismételt megerősítését, sőt bizonyos refor-
mokat megakadályozását is elérhették. Mária Terézia
uralkodása második felében **Wenzel Anton Kaunitz-
Rietberg** államkancellár tanácsait követve továbbra
is fenntartotta és sajátos eszközökkel meg is szilárdít-
totta a kompromisszumokra alapozott kormányzatot,
miközben mellőzte a rendi alkotmányosság alapvető
intézményeit. Az 1764–1765. évi országgyűlés után
legközelebb csak II. Lipót hívására 1790-ben gyűlhet-
tek ismét össze a rendek. Országgyűlés nélkül pedig
nádort sem választhattak, így Mária Terézia az 1765-
ben elhunyt gróf Batthyány Lajos nádor helyébe leá-
nya, Mária Krisztina főhercegnő férjét, Albert szász-
tescheni herceget nevezte ki helytartóvá, reformjait
pedig rendeletek útján igyekezett megvalósítani.
A felvilágosult abszolutizmus, vagy másképpen re-
formabszolutizmus kormányzatát fia, II. József vitte to-
vább, aki minden kompromisszumot elutasítva, ellent-
mondást nem tűrő határozottsággal adta ki sorban egy-
más után a nemesi-rendi előjogokat alapjaiban megin-
gató rendeleteit. A rendi alkotmány legalapvetőbb for-
máit is mellőzte, amikor nem koronáztatta meg magát,
és így nem tett koronázási esküt sem.

MAGYARORSZÁG A HABSBURG MONARCHIÁBAN

A 18. század során a magyarországi kormányzat intézményei jelentős fejlődésen mentek keresztül. Ezen intézmények, köztük is elsősorban a század során újonnan létrejöttek, szervesen illeszkedtek a Habsburg Monarchia kormányzati-igazgatási intézményrendszerébe. Bár a Habsburg örökös tartományokat és Magyarországot *de jure* csupán az uralkodó személye, azaz perszonális unió kötötte össze, a valóságban, *de facto* ez a viszony reális unió volt. A közjogi viszonyt egyértelműen és tételesen nem is rendezték; a *Pragmatica Sanctio*t becikkelyező 1723. évi törvény is csak mintegy mellékesen említi, hogy a Magyar Korona országai oszthatatlanul és a Habsburg örökös tartományoktól elválaszthatatlanul (*indivisibiliter ac inseparabiliter*) állnak az uralkodó fennhatósága alatt. Bár a magyarországi rendek folytonosan követelték és a Habsburg-uralkodók többek között koronázási hitlevelükben meg is ígérték, hogy az ország törvényeit és szokásait – a rendi előjogok mellett – megtartják, s az országot ezek szerint, magyarországi tanácsosok és intézmények útján kormányozzák, a valóságban a magyarországi kormányzat és igazgatás intézményeit a bécsi udvar, a központi kormányzat döntéshozóinak rendelték alá. A központi döntések a 18. század során az uralkodó közvetlen tanácsadó testületeiben születtek.

Mária Terézia emlékérmé az udvari hivatalok helyreállítására, 1762

Kaunitz, Wenzel Anton (1711–1794) • Maximilian Ulrich Kaunitz gróf, morva családból származó birodalmi kancellár és Maria Rietberg grófnő fia, 1764-től Kaunitz-Rietberg hercege. Halléban és Lipcében folytatott egyetemi tanulmányait követően németországi, németalföldi, itáliai

és franciaországi utazást tett. A bécsi udvar birodalmi tanácsosa, majd torinói és párizsi követe lett, 1753-tól államkancellár. Hivatali működése során a Habsburg birodalmi felvilágosult abszolutizmus számos kormányzati reformját dolgozta ki. [KJ]

Az Erdélyi Nagyfejedelemség címere, 1765

A század első két harmadában ezek a hol konferenciának, hol bizottságnak, hol pedig küldöttségnek nevezett tanácsadó testületek sem hatáskörükben, sem pedig működésükben nem mutattak rendszerességet és állandóságot. Ezt a szervezeti hibát Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg államkancellár szüntette meg az Államtanács (*Staatsrat*) létrehozásával 1760–1761-ben. Az új központi tanácsadó testület hat tagja, köztük maga Kaunitz, rendszeresen ülésezett az uralkodó (Mária Terézia, majd II. József) elnöklete alatt, s bár illetékességük Magyarországra nem terjedt ki, gyakorta nyilvánítottak véleményt magyarországi vagy Magyarországot érintő ügyekben is.

BÉCSI KORMÁNYHIVATALOK

Magyarország kormányzatának legfelső szerve a Bécsben működő Magyar Udvari Kancellária volt. A korábban az uralkodó mellett egyszerű irodaként létező magyar kancelláriát 1690-ben alakították át a többi udvari kormány szerv mintájára kollegiális szervezetű központi

hatósággá. Ezentúl a magyarországi hatóságoktól a Kancellárián keresztül kerültek az ügyek az uralkodó elé, s az uralkodó is a Kancellárián keresztül bocsátotta ki döntéseit, rendelkezéseit. A Kancellária az uralkodóhoz intézett előterjesztéseiben véleményt is nyilvánított, hatásköre pedig kiterjedt az általános igazgatási, pénzügyi és hadügyi kérdésekre is. A Kancellária a középkori hagyományokat tovább folytatva hiteleshelyként is működött. Erdély központi kormányzati szerve az 1695-ben létrehozott Erdélyi Udvari Kancellária volt, azonban a Magyar Udvari Kancelláriához vagy a többi, az örökös tartományok kormányzatáért felelős udvari kancelláriához hasonló rangot és szervezeti formát csak Mária Terézia uralkodásának első éveiben kapott. II. József igazgatási reformjai során 1782-ben – a dualista állambe rendezkedést mintegy megelőlegezve – Magyar és Erdélyi Udvari Kancellária elnevezéssel egyesítette Magyarországot és Erdély központi kormány szervét. E kancelláriák 18. századi története, működése és politikai szerepe intézménytörténeti szempontból teljesen még nem tisztázott, annyi azonban megállapítható, hogy a Magyar Udvari Kancellária és nem kevésbé az Erdélyi Udvari Kancellária inkább a nemesi-rendi érdekek védelmében, mintsem az uralkodói abszolútizmus szolgálatában működött.

ORSZÁGOS KORMÁNYHIVATALOK

Magyarország országos kormányzati szerve az 1722–1723. évi országgyűlésen törvénybe iktatott Magyar Királyi Helytartótanács volt. Elnöke az uralkodó helytartója, azaz a nádor vagy a kinevezett királyi helytartó vagy – mint II. József idejében – a nádort helyettesítő zászlósúr (országbíró, tárnokmester). A Helytartótanács rendi kormányzati szerv, ezt tagjainak összetétele is kifejezte: meghatározott számban főpapok, fő- és köznevesek alkották a tanácsot, ugyanakkor a tanácsosok kinevezése az uralkodó joga. A Helytartótanács rendszeres üléseken, kollegiális alapon hozta döntéseit (az elnöknek döntő szavazata volt). Székhelyéül Pozsony szolgált, majd 1784-ben költözött Budára. Nem tartozott a Helytartótanács illetékességébe sem a kamarai és katonai igazgatás, sem pedig az igazságszolgáltatás. Horvátország, pontosabban a Horvát–Szlavón–Dalmát Királyság ügyeinek intézését pedig csak az 1767 és 1779 között fennállt Horvát Tanács megszűnésével vette át a Helytartótanács. Erdélyben a magyarországi Helytartótanácsnak sok tekintetben megfelelő országos kormányzó volt az 1695-ben felállított Erdélyi Királyi Gubernium, mely kezdetben Gyulafehérvárott működött, majd a Rákóczi-szabadságharc elől menekülve Nagyszébenbe költözött. A Gubernium hagyományos, rendi jellegét még inkább biztosította, hogy a kormányzót (*gubernator*) és a tanács tagjait az uralkodó csak az erdélyi országgyűlés jelöltjei közül nevezhette ki. Emel-

lett a Gubernium jelentős bírói hatáskört is megőrzött, és ügyintézésében is csak a század közepe után alakult ki fokozatosan a hatékonyabb munkát lehetővé tevő hivatali fegyelem és rend.

KAMARAI ÉS HADÜGYI IGAZGATÁS

A kamarai, gazdasági-pénzügyi igazgatás országos kormányzati szerve a Pozsonyban működő Magyar Királyi Kamara volt. A Kassán székelő Szepesi Kamara a Rákóczi-szabadságharc után került kamarai adminisztrációként a Magyar Kamara hatósága alá, majd a század során a Pozsonytól távolabb eső és bonyolultabb ügyintézészt igénylő területeken további kamarai adminisztrációk alakultak. II. József 1784-ben a Kamarát is Budára helyezte át, majd egyesítette a Helytartótanáccsal. Ugyanakkor a kamarai adminisztrációk szervezetét is átalakította, egységesítette. Erdélyben a fejedelmi javak és jövedelmek igazgatásának országos hatósága a Kincstartóság (*Thesaurarius*), melyet II. József ugyancsak egyesített a Guberniummal. A katonai igazgatás országos szerve Magyarországon a Magyarországi Főhadparancsnokság (*General Commando in Ungarn*), mely Pozsonyban működött, majd a Helytartótanáccsal és a Kamarával együtt költözött Budára. Alárendelt területi illetékességű szervezete a hadbiztosi szervezet (*commissarius bellicus*), mely a katonaság ellátása, beszállásolása terén szorosán együttműködött az 1722–1723-ban felállított, a Helytartótanács irányítása alá tartozó Országos vagy Tartományi Biztosság (*commissarius provincialis*) szervezetével. Hasonló intézmény működött Erdélyben és Horvátországban is.

A kormányzati igazgatás rendszerét a legfelső központi szinttől az országos és regionális szinteken át a legalsó helyi szintig II. József kísérte meg kiépíteni. A kerületi igazgatás bevezetésével Magyarországon – beleértve Horvátországot is – 1785-ben tíz kerületet, Erdélyben 1786-ban három kerületet hozott létre. Megszüntette a megyék és kiváltságos kerületek (Jászság, Nagy- és Kiskunság, hajdúvárosok), valamint a szabad királyi városok hagyományos önkormányzatát, és kinevezett királyi biztosokra bízta a regionális és helyi igazgatás irányítását. Így akarta biztosítani a központi kormányzat törekvéseinek megvalósulását az igazgatási szervezet legalsó szintjein is.

Tarpa hajdúváros címere, 1708

II. József emlékérmé a magyar lovaszred megszerzése alkalmából, 1752

Társadalomtörténet (1699–1790)

A TÁRSADALOM SZERKEZETE

A 18. századi magyar társadalom felépítését elsődlegesen még mindig a feudális jellegű kiváltságok határozták meg. Kiváltságokon alapult a társadalom felső rétegét alkotó nemesség politikai hatalma, gazdasági vezető szerepe, előjoga a közhivatalok betöltésére, kedvező helyzete a műveltség megszerzésére. E kiváltságok öröklődtek, a nemes tehát születésétől fogva rendelkezett velük, s természetesen igyekezett a kiváltságoltak körét mind szűkebben tartani. Az, hogy a hazai nemesség mégsem vált szigorúan (kasztszerűen) zárt osztállyá, 18. századi uralkodóink politikájának volt köszönhető. Mind III. Károly, mind Mária Terézia szívesen adományozott nemességet a folyamodó hivatalnokoknak, udvari szállítóknak, meggazdagodott városi polgároknak. Mária Terézia arisztokrata címek (báró, gróf, ritkán herceg) osztogatásával igyekezett minél több támogatót szerezni törekvéseinek. A lakosság túlnyomó többségét alkotó parasztság kevés kivétellel továbbra is jobbágyi függésben élt. 'lagjait nemcsak a munkája után fizetendő állami adók és egyházi, valamint földesúri járadékok sújtották, hanem jogi alávetettsége is: kiszolgáltatottsága a nemesi kézen lévő megyei hatóságoknak, a földesúri bíróságnak. Jelentős részük röghöz kötött volt, földesurát, faluját engedély nélkül nem hagyhatta el; vétsegei felett az úriszéken ugyancsak földesura ítélkezett. A városi polgároknak ugyan voltak kiváltságaik, amelyek révén a jobbágyok fölé emelkedhettek, gazdasági gyarapodásukat azonban nem tudták a politika színterére átvinni. Súlytalanságuk miatt a 18. század történetében csekély szerepet játszottak.

BIRTOKOSOK, NEMESEK

Bár a kiváltságok többsége minden nemest megilletett, a magyar nemesség a 18. századra meglehetősen differenciált, érdekeiben sokszor egymással szemben álló rétegekre oszlott. A nemesi társadalom csúcsán egy számban meglehetősen szűk körű arisztokrácia állt. Csoportjukat főúri címük választotta el a köznemességtől. Mária Terézia adományozásai következtében uralkodásának végére a hazai eredetű főnemesi családok száma nagyjából másfélszáz volt: 155 család, a családtagokat is számítva legfeljebb ezer fő, nem számítva viszont a kétszázat is meghaladó *indigena* (honosított) családokat, amelyek sohasem költöztek Magyarországra. A hagyományos arisztokrácia tekintélyes földbirtokkal ren-

Gróf Bánffy Dénes képmása. Martin van Meytens olajfestménye, 1770 körül

Az Andrássy család grófi diplomája,
1779

delkezett, ezen családok jövedelme százerekre rúgott. Továbbra is a magyar arisztokrácia legkiemelkedőbb családjainak jutottak az országos méltóságok (nádor, országbíró, horvát bán, az udvari hivatalok – kancellária, kamara – vezető állásai), egyre jobban kisajátították a katolikus egyház vezetői tisztségeit, de jelentős szerepet kaptak a középszintű igazgatás irányításában is (például egyes megyék örökös főispánjaként).

A török kiűzése után az arisztokrácia mégis veszített korábbi befolyásából. Az ország védelmét az 1715. évi országgyűlés állandó katonaságra bízta, ennek következtében az arisztokraták elveszítették katonai vezető szerepüket. A magasabb tiszti állások betöltéséhez már nem elegendő az előkelő születés, hanem megfelelő képzettségre is szükség volt. Hasonló változások mentek végbe a politikai életben. A 18. században megújuló államigazgatásban számítottak részvételükre, alkalmazásuknak azonban felsőbb szinten egyre inkább szakmai feltételei alakultak ki, míg középszinten a megyéket egyre jobban kezébe kaparintó köznemesség mögött szorultak háttérbe. Csökkent e réteg gazdaságirányító és társadalomszervező szerepe is. A birtokok irányítása fizetett alkalmazottak kezébe került.

A korszak arisztokratája sorsának romlását főleg azzal próbálta meg ellensúlyozni, hogy a kormányzati központokba (Pozsonyba, később Budára, de mindenekelőtt Bécsbe) költözve részt kért az új típusú feladatokból. Az udvarhoz kapcsolódó arisztokraták magyarországi birtokaikon is hasonlóan fényes környezetet igyekeztek kiépíteni maguk köré, mint amilyent a császárvárosban tapasztalhattak. Mária Terézia uralkodása idején Magyarországon közel 200 kastély épült, a városok nagyszerű palotákkal gazdagodtak. A vidéki kastélyok a barokk főúri élet minden pompáját magukon hordták.

A magyar arisztokrácia a 18. században tehát – pozícióvesztése ellenére – megőrizte kiemelkedő helyét a társadalomban. A megváltozott körülmények, az udvarhoz való közeledése azonban azzal járt, hogy mind politikai gyakorlatában, mind életmódjában eltávolodott a köznemesség széles rétegeitől. Elidegenedése mégsem jelentett teljes szakítást a hazai érdekekkel. A korábbi évszázadoktól eltérően az arisztokrácia a 18. században ugyan nem állt a rendi függetlenségi törekvések élére, birtoka sem vált a polgári gazdálkodás bevezetésének mintaképévé, mégis, most szerzett tapasztalatainak, műveltségének volt köszönhető, hogy a 19. század elején tevékenykedő új generációjában ki tudta nevelni Széchenyi István grófot s néhány más, hozzá hasonló, az ország sorsáért őszintén aggódó arisztokratát.

A köznemesség helyzetét, vagyoni állapotát az arisztokráciánál kevésbé ismerjük. Hazánkban ugyanis a birtokos nemesség – kiváltságainak korlátozásától, mindenekelőtt megadóztatásától félve – maga akadályozta meg, hogy vagyonáról (birtokáról, jövedelmeiről) felmérés készüljön. A hazai nemesség első hitelesnek tekinthető összeírására a II. József-féle népszámlálás keretében került sor. 1787-ben az ország 8,5 millió összeírt férfi lakosából 197 ezer fő volt nemes, százalékosan 4,6%. A források alapján 700–800 családot sorolhatunk a jómódú birtokosok (**bene possessionatus**) közé, míg néhány ezer családot a középbirtokosok (**possessionatus**) közé. A hazai nemesség túlnyomó többsége (körülbelül 70 ezer család, mintegy 350 ezer fővel, a nemesség több mint 90%-a) a kisbirtokosok–földtelenek kategóriájába tartozott. Sorsukban közös volt, hogy a törvények s még inkább a vármegyei szabályzatok adót (**taksát**) róttak ki rájuk. Összefoglaló nevük így gyakran **taksás nemes** lett.

PROSPECT DER FÜRSTLICHEN
HAUPT THOR

RESIDENZ ESZTERHAZ VON DEN
GEGEN NORDEN.

A hercegi palota Esterházán.
Rézmetszet, 1784

bene possessionatus • Jómódú birtokos nemes, aki jobbágyait tízesével számolhatja. A réteg tagjai irányítói és hangadói voltak a vármegyék politikai életének, rendszerint közülük kerültek ki a megyei tisztségviselők, és közülük választották az országgyűlési követeket. Megyéenként legfeljebb egy-két tucat birtokos tartozott e kategóriába. [BJ]

possessionatus • (Közép)birtokos, a bene possessionatusok alatt álló nemesi réteg. A birtokos nemes kategória alsó határát az egyes megyék eltérően határozták meg s általában egy-négy igaerővel is rendelkező jobbágy vagy nagyobb számú zsellér felett való rendelkezéshez kötötték. Szerepük hasonló amazokéhoz, bár mind vagyonuk, mind befolyásuk kisebb. [BJ]

taksa (latin *taxa*, adó) • Azon szabadmenetelű jobbágyok által fizetett adónem elnevezése, akik földesuruknak kizárólag pénzjárdékat fizettek. [BJ]

taksás nemes • Vagyontalan, jobbágyföldön gazdálkodó nemes, aki köteles az állami és vármegyei adó fizetésére. A nemesség legszegényebb rétegébe tartoztak, műveltségi szintjük alacsony volt. Politikai szerepük a vármegyei közgyűléseken való részvétellel korlátozódott, ahol alapelvük kiváltságaik védelme volt. [BJ]

Magyar nemes családja körében.
Olajfestmény, 1780 körül

Marhahajcsár. Színezett
rézmetszet, 18. század első fele

Birtokos nemesnek azokat tekintették, akiknek nemcsak földjük, de rajta jobbágyuk is volt. Az ide tartozóknak egy–négy – igaerőt is birtokló – jobbággal vagy nagyobb számú zsellérrel kellett rendelkezniük. A taksás nemesek maguk gazdálkodtak. A legszegényebb nemesi rétegbe tartoztak azok az armalisták, akiknek már csak nemesi levelük volt. Nemességükkel nem járt együtt az általuk művelt föld mentesítése a szolgáltatások alól. Ha volt telkük, azt általában megváltották a földesúri szolgáltatások alól, az állami adókat azonban továbbra is fizetniük kellett. A 18. században az armalisták sorait gyarapították azok, akik nem tudták visszaszerezni az egykori hódoltsági területen fekvő birtokait. Az ilyen jobbágytelken ülő nemesek gazdálkodását vagy életmódját semmi nem különböztette meg a parasztokétól.

Az eltérő vagyoni helyzet eltérő társadalmi és politikai szerepet tett lehetővé. Az egyazon nemesség elve korábban azt jelentette, hogy bármely nemes eljuthatott az országgyűlésre, betölthetett országos főméltóságot. Az országos tisztségek ennek ellenére csak kivételképpen jutottak köznemesi kézre, ugyanakkor a birtokos nemességre hárult a megyei tisztségek betöltése. (A törvények és a megyei szabályrendeletek értelmében megyei tisztviselők csak birtokosok lehettek.) A taksás nemesek politikai szerepe az évente többször összehívott megyei közgyűlésen való részvételre korlátozódott. Mivel mind tájékozottságuk, mind műveltségük alacsony, véleményüket könnyen lehetett befolyásolni. A jobbágyságtól elhatároló kiváltságaikat féltve ezen elszegényedett nemesek mindenkor a társadalmi változások s az uralkodói reformpolitika lehangosabb ellenzői voltak.

JOBÁGYOK, PARASZTOK

Magyarország mezőgazdasággal foglalkozó népességének túlnyomó többsége (mintegy 90–95%-a, az összes népesség 85–90%-a) jobbágyi sorban élt. Szám szerint ez 8,5–8,9 millió embert jelentett. Sorsukat évszázadok óta az a nagy kelet- és kelet-közép-európai törekvés határozta meg, amely a 16. századtól kezdődően a jobbágyok röghöz kötésére és a majorságok kiépítésére irányult. A parasztság jogilag jobbágyként számító széles tömegeit csak az ország felszabadulását követő népeségmozgás segítette időlegesen jogi és társadalmi helyzetének kedvezőbbre fordításában. A paraszt lakosság mindenekelőtt a költözés lehetőségének bővítésére és szolgáltatásainak mérséklésére törekedett. Bár törvényben továbbra sem szentesítették a jobbágyi költözés szabadságát, a hatalmas belső migráció során sokan szereztek maguknak erre jogot. A birtokosok persze ismét urukhoz és földjükhöz kötött jobbágyokká szerették volna őket súllyesíteni. A költözés joga a szolgáltatások mérséklésére is kihatott. Az alföldi településeken egyelőre nem is gondolhattak a volt királyi Magyarországon megkövetelt súlyos terhek, mindenekelőtt a kemény robot bevezetésére. A munkaerő elvesztésétől való félelem bizonyos fokig visszahatott a korábban súlyos járadékokkal megterhelt vidékekre is, ahol átmenetileg szintén mérséklődhettek a szolgáltatások.

A 18. század magyar parasztjait tehát egyrészt költözési joguk megléte vagy hiánya, másrészt földjük (telkiállományuk) nagysága alapján különböztették meg. Eszerint állapították meg állami adójukat, valamint az egyháznak és a földesúrnak járó szolgáltatásokat. Az állami adót az úgynevezett **portaszámok** szerint osztották fel először a megyék között, majd az egyes megyéken belül. A megyei portaszámot a jobbágy vagyontárgyainak alapján összeállított jegyzékek szerint állapították meg. Valamennyi jobbágyot sújtotta az egyháznak járó tized (*decima*, **dézsma**), amelyet a gabona, a bor, a juhok és a méhek után kellett leróni. A földesúri kilencedet (**nona**) néha ugyancsak dézsmának nevezték. A természetbeni járadékok különféle háztartási szükségletekkel, konyhai ajándékokkal, tűzifával egészülhettek ki. A szabadmenetelűek egy része szinte kizárólag pénzjáradékot (taksát) fizetett, amelynek összege évi 1 forinttól 10–12 forintig terjedhetett. A nem költöző, „örökös” jobbágyok munkakötelezettsége ugyanakkor szinte seholy nem maradt meg a törvényben előírt évi 52 napnál. A robotot ugyanis nem feltétlenül a napok száma szerint tartották nyilván, hanem az elvégzett munka formája és mennyisége szerint (követelmény lehetett például meghatározott szántóterület felszántása, bevetése, learatása vagy bizonyos nagyságú szőlőbirtok leszüretelése). A kötelezettségek közül legsúlyosabbnak a pénzjáradék számított, mivel a paraszt nehezen tudta azt előteremteni. Legáltalánosabb formája a **census** volt, amely egész telekre akár 3–6 forintot is kitehetett.

portaszám (latin *porta*) · Elnevezése („kapu”) utal az I. Károly király idején bevezetett kapuadóra. A 18. században az adókivetés alapja. Az országgyűlés az országos adót az egyes megyék portaszámait szerint osztotta fel. A megyei portaszámot a jobbágyok vagyontárgyainak alapján összeállított rovás- (*dica*) jegyzékek alapján állapították meg. Az összeírás falvanként és jobbágyonként készült. Pest megyében 2 személy, 2–4 igásökör, 2–4 hátló, 2–4 fejőstehén, 30 juh vagy kecske, 30–60 pozsonyi mérő búza vagy rozs, 20–30 urna bor, 30 kaptár méh tett ki 1–1 *dicát*. [BJ]

dézsma (latin *decima*, tized) · Szent István uralkodása óta a katolikus egyháznak a megtermelt terményekből adóként járó tizedrész. A 15. század óta a gabona, bor, bárány, kecske és méhek (méz) után kellett a jobbágyságnak beszolgáltatni. A 16. században a török előrenyomulás következtében kedvelt gyakorlattá vált, hogy a püspökök az egyházi tizedet földesuraknak vagy a Magyar Kamarának adták hérbe. Így a dézsmaszedők (*decimatorok*) által begyűjtött termést azután a végvári katonaság ellátására fordíthatták. Esetenként a földesúri kilencedet (*nona*) is dézsmának nevezték. [BJ–PG]

nona (latin, kilenced) · A termények kilencedik tizede. A jobbágyok által földesuraiknak bizonyos terményeik (főleg a gabona és a bor) után adott adó. Míg a kilencedet a földesurak kapták, addig a tizedik tizedet, a dézsmát a jobbágyság a katolikus egyháznak szolgáltatta be. Megjegyezendő azonban, hogy a törvények előírásai ellenére az ország számos területén a földesurak mégsem kilencedet, hanem a terméstől függetlenül előre meghatározott mennyiségű gabonaadót szedtek. [PG]

census · A jobbágytelek használatát fejében a jobbágyok által a földesuraknak fizetett évi pénzösszeg, mondhatnánk földbér. Már a török hódoltságot jóval megelőzően is fizette a jobbágyság. Az évente általában két-három részletben beszolgáltatott összeg a jobbágytelek nagyságától (egész-, fél-, negyedtelek) függött. [PG]

Délvidéki határőr katonák. Színezett rézmetszet, 18. század első fele

Az ország lakosságának növekedése, a föld és művelői arányának lassú helyreállása szabad utat nyitott a birtokosok törekvései előtt. A jobb értékesítési lehetőségekkel rendelkező nyugat- és észak-magyarországi területeken az 1740–1760-as évektől újra növekedésnek indultak a szolgáltatások. Mai szemléletünkkel szinte elképzelhetetlen az az önkény, amivel a birtokosok vagy gazdatisztjeik a szokásokat és hagyományokat megsértve raktak újabb és újabb terheket parasztjaik vállára. A jobbágyok egyre szaporodó beadványai a szántóföldi munka korlátlanágát panaszolták, de nehezményezték a hosszú fuvarozást, az uraság visszaéléseit elővételi jogával, a faluközösség által bírt haszonvételek (legeltetés, erdőhasználat) korlátozását. Hiába bízták az országgyűlési törvények a jobbágyok védelmét a megyei hatóságokra, hiába írták elő „megfelelő módon előkészített **urbáriumok**” készítését, a paraszti szolgáltatások nagyságát egyre inkább a földesúri akarat határozta meg. A 18. század közepén–második

harmadának végén Magyarországon minden jel arra mutatott, hogy a parasztság – a török kiűzését követő kedvező tendenciákon túljutva – a cseh, lengyel vagy orosz jobbágyok szinte rabszolgai értelmű jogszfosztottsága felé tart.

A birtokosok és a megyék közömössége miatt a parasztok panaszaikkal egyre gyakrabban fordultak közvetlenül az udvarhoz. A királynő 1755-ben e panaszok kivizsgálásával és orvoslásával a Helytartótanácsot bízta meg, azzal a további feltétellel, hogy a határozatot neki kell felterjeszteni. Ugyanezen évben Horvátország katonai igazgatás alatt álló megyéiben (Kőrös, Zágráb) paraszt- és határőr felkelés robbant ki, amely egyaránt irányult az állami terhek és a földesúri szolgáltatások ellen. Bár e felkelést gyorsan leverték, Mária Terézia 1756. március 5-én úrbéri rendeletet bocsátott ki három, ugyancsak Horvátországhoz tartozó, de polgári igazgatás alatt álló megyére (Pozsega, Szerém, Verőce), amelyben megsabták a földesúr által megkövetelhető szolgáltatások felső határát és megállapították a jobbágytelkek minimális nagyságát.

Sem a hatóságok, sem a nemeség nem tudott olyan törekvést felmutatni Magyarországon, amely a bécsi udvart megnyugtathatta volna a parasztság helyzetét illetően.

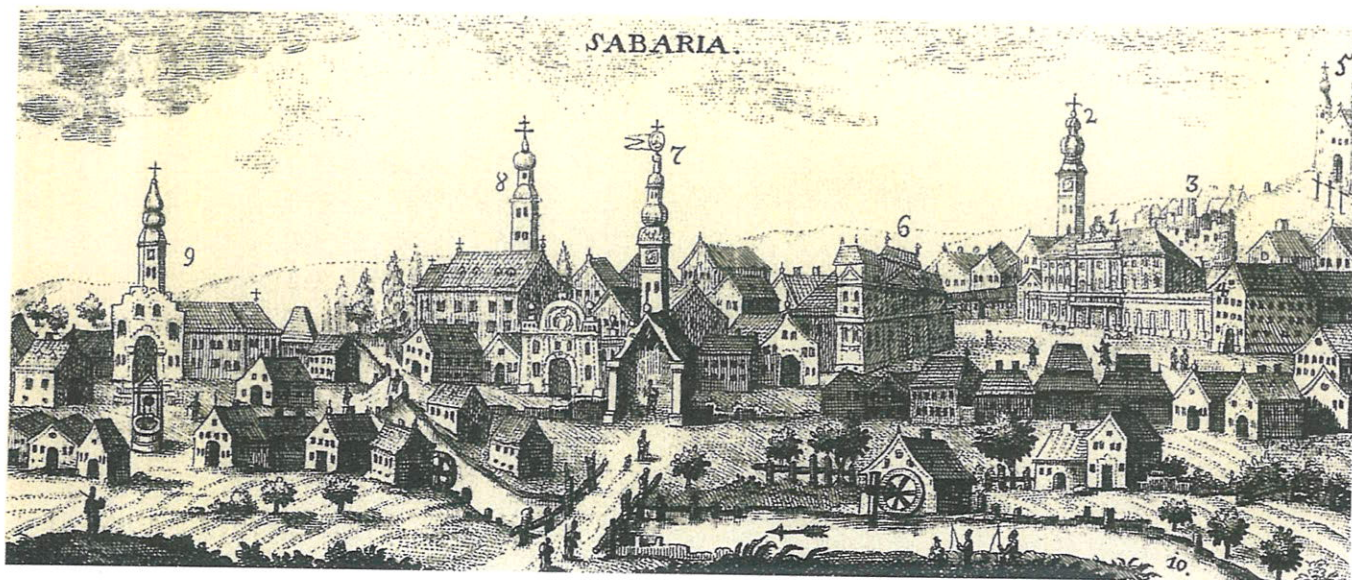
Szededinác Péro és társai kivégzése.
Rézmetszet, 1736

Az udvar részéről mind időszerűbbnek látszott a közvetlen beavatkozás a magyar társadalom legfontosabb adóalanyának, a parasztságnak a védelmére, adózóképességének megőrzésére. Mivel a királynőnek nem sikerült elérnie, hogy az 1764–1765. évi országgyűlés törvényben rendezze a paraszti szolgáltatások ügyét, Mária Terézia a magyarországi úrbéri viszonyokat is rendeleti úton szabályozta. Lépését elősegítette, hogy ezúttal Nyugat-Dunántúl megyéiben bontakozott ki parasztmozgalom. Ez a mozgalom távol állt a középkor nagy parasztháborúitól, s inkább jó szándékú demonstráció volt az uralkodó vélt szándékai mellett, mint valódi felkelés. A parasztek alig tettek többet annál, mint hogy gyűléseket tartottak, megtagadták a robotmunkát, földet, legelőt foglaltak vissza. Helyenként a gazdatiszteket is elverték, vagy kiszabadították elfogott társaikat. Valódi kezdeményezést az udvartól vártak. Felkelésük hatására született meg az 1767. január 23-án kibocsátott úrbéri rendelet. A rendezésnek három alapvető törekvése volt: megállapítani a paraszti telkiállomány nagyságát és a vele járó haszonvételeket, a már meghatározott telkiállományt megvédeni a földesúri kisajátítástól, végül szabályozni a telek után járó szolgáltatásokat. A járadékok alapjául szolgáló telek nagyságát – az ország tájainak eltérő sajátosságai, valamint a talaj minőségétől függően – 16–40 kataszteri holdban és 6–22 **kaszás** rétben állapították meg, amihez 3/4 kataszteri hold belső telek járult. (Akinnek használatában a megállapítottnál kevesebb föld volt, töredék – 3/4, 1/2, 1/4 – telkesnek nyilvánították.) A járadékok zömét a termés (kilenced, ajándékok) és

urbárium (latin) • A földesurak és a jobbágyok közötti viszony szabályozása, a munkaerő-gazdálkodás nyilvántartása céljából készült irat. Keletkezése összefügg az egységes jobbágyság megszűnésével, a munkaerő társadalmi, vagyoni rétegződésével. Az alábbi típusú adatokat tartalmazhatja: a földesúri birtok kiterjedése, jövedelme, az úrbéres népesség, annak föld- és állatállománya, szolgáltatásaik és egyéb kötelezettségeik. Az urbárium azért készült, hogy a földesúr úrbéresek fölötti jogainak gyakorlását megkönnyítse. Urbáriumok Magyarországon a 15. századtól kezdve készültek. Korábban a szolgálonépek jogait és kötelezettségeit a kiváltságlevelek tartalmazták. A 15. század második

felétől kezdve a földesúr és jobbágyok közötti megegyezés vagy jogszokás alapján kialakult kölcsönös viszonyt, a falu igazgatásának, határhasználatának módját egyre bővülő szöveges feljegyzések foglalták írásba. A 18. századi Magyarországon igen kevés magánurbárium létezett. Így nevezték a Mária Terézia 1767. évi úrbérendezése során az egyes falvak jobbágy lakóinak helyzetéről és kötelezettségeiről készített hivatalos okmányt is. [BJ–TI]

kaszás • Területmérték, amit a rétek nagyságának megjelölésére alkalmaztak. Általában egynapi munkával lekasználható területet értettek rajta (másik elnevezése ezért embervágó). Nagysága vidékenként változott. [BJ]

Szombathely látképe. Rézkarc, 1791

a munka (heti egy nap ígás vagy két nap gyalogrobot, fuvar) tették ki. Pénzt a földesúr az 1 forintos füstpénzen kívül csak különleges alkalmakkor követelhetett (például országgyűlési segélyként). Töredék telek esetén a járadékok mérséklődtek.

Az úrbérrendezés végrehajtása során számos ellentmondással találkozunk. Az a szolgáltatásmérséklés, amely a dunántúli és felvidéki megyékben jelentősen enyhített a jobbágyság helyzetén, az alföldi településeken – ahol a robotnak egyáltalán nem vagy csak alig volt hagyománya – inkább súlyosbított a helyzetükön, semmint könnyített volna. Nem sikerült a teleknagyság országos szintű kiegyenlítése, bár ez éppen a szolgáltatások terén rosszabbul járt Alföldön vezetett nagyobb telkek kialakulásához. A rendelet kedvező következményei azonban mindenképpen meghaladják negatívumait. Az egész országot érintette a telkiállomány rögzítésének kimondása. Az úrbérrendezéssel megszűnt a jobbágyok úrbéres földjeinek földesúri kisajátítása. Az úrbérrendezést követően Mária Terézia alig néhány, a parasztságot érintő intézkedést hozott. A birtokosok elővásárlási jogának 1774-es korlátozását parasztjaik terményeire az ugarvetemények 1774-ben elrendelt kilenced- és tizedmentessége követte. Komoly változásokat azonban ezek a rendeletek a magyar parasztság helyzetében már nem eredményeztek.

Nem hozott alapvető változást hazánkban II. József 1785. augusztus 22-i jobbágyrendelete sem, amely a röghöz kötött jobbágyok számára megadta a költözés, a tanulás, a munkavállalás és a mesterségek elsajátításának jogát. A rendelet ugyanakkor érvényben hagyta a feudális szolgáltatások rendszerét. A paraszttársadalom fő problémája ekkor már nem annyira a föld elhagyása, hanem az egyre osztódó telkiállomány megőrzése volt.

A jobbágyrendelet javára írhatjuk, hogy megnövelte a jobbágyságból való kitörés (tanulás, mesterségválasztás) lehetőségét.

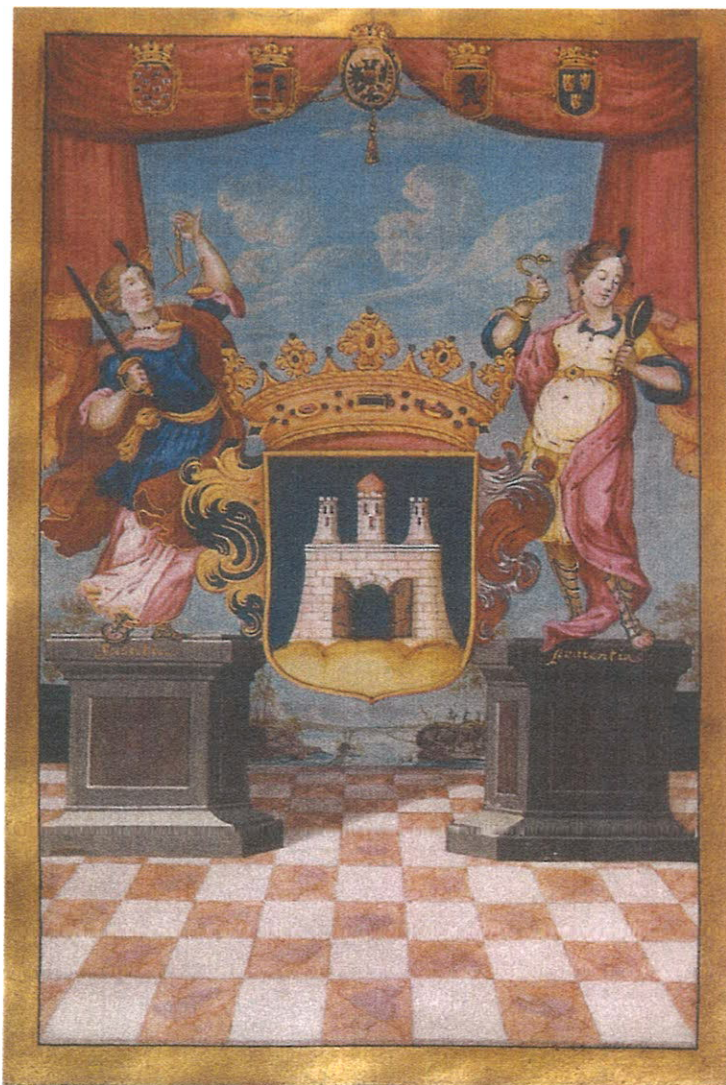
A Habsburgok 18. századi jobbágypolitikája a szolgáltatások korlátozásával, valamint a paraszti földek kisajátításának tilalmával a paraszti állapotot valamilyen örökbérlői otátság felé közelítette, amelyben a járadék nagyságát immáron a föld relatív kiterjedéséhez (telekhányad) igazították. Ez a tény szakítást jelentett azzal a szokásos egyenlősdivel, amelynek alapján korábban minden jobbágyot azonos szolgáltatásra köteleztek, s elfogadta a parasztságon belüli differenciálódást, amely feltétlenül szükséges volt a gazdagparaszti, vállalkozói réteg megerősödéséhez. II. József azon kísérletét, hogy a parasztok a robotot kötelezően pénzjáradékkal válthassák meg, elsodorta a rendeletek viszszavonása, akárcsak néhány más, a jobbágyok érdekében hozott intézkedését. Az említett jobbágypolitika mégis tudomásul vette a függőségek kölcsönössé válását földesúr és jobbágy között, ami nemcsak a birtokos számára tette kétségbevonhatatlanná jogát a járadékok behajtására, hanem a jobbágy számára is elismerte a szabad földhasználatot.

VÁROSLAKÓK, POLGÁROK

Az agrártermelés nyomasztó túlsúlya miatt a városok és a polgárság jelentősége a 18. századi Magyarországon meglehetősen szerény maradt. A gazdaságilag és politikailag egyaránt súlytalan hazai polgárság így nem tudott kitörni azon jogi korlátozások közül, amelyekben a városi állapot nem a gazdasági fejlettséget vagy a kiemelkedő népességszámot tükrözte, hanem a feudális rendi kiváltságok függvényeként jelent meg. Privilegiumok alapján tudott elkülönülni az úgynevezett szabad királyi városok meglehetősen szűk csoportja, míg szerényebb kiváltságok birtoklásával emelkedtek a falvak fölé az úgynevezett mezővárosok.

A II. József-féle népszámlálás az országban (Horvátországot, valamint Erdélyt is beleértve) több mint 600 várost talált, több mint 1,6 millió lakossal. (Mivel ez a szám a népszámlálás 8,5 millió korabeli végeredményében szerepel, a lakosság 18,8%-át jelenti.) E városok egytizede, szám szerint 61, tartozott a szabad királyi városok közé, 485 ezer lakossal (5,6%), a mezővárosok száma 548 volt, nagyjából 1,2 millió lakossal (14%). A 18. század a városok jelentős számbeli növekedését hozta. A szabad királyi városok száma tizenkettővel, a mezővárosoké több mint százal növekedett, többnyire a volt hódoltsági területeken található települések jogainak gyarapodásával. A szabad királyi városi rangot uralkodói adomány és országgyűlési törvénybeiktatás biztosította. A közvetlen uralkodói fennhatóság magas fokú önkormányzatot, fellebbviteli ügyekben külön bírói fórumot, valamint országgyűlési képviselőt jelentett. A magánföldesúri függés alól való mentesülés megszüntette a jobbágyi szolgáltatásokat is. Lakosaik között mégis kisebbségben maradtak a kézművesek, iparosok. Az 1787. évi népszámlálás a szabad királyi városokban mindössze 31 ezer „polgárt” talált (a férfi lakosság 14%-a, akik közé azonban a kézműveseken kívül a háztulajdonosokat is besorolták), de éltek ott nemesek (5,2 ezer férfi, 3,5%), hivatalnokok (2 ezer, 0,9%) is. A lakosság zömét velük szemben a paraszt és zsellér kategóriába sorolt földművesek, kézműveslegények, napszámosok, alkalmi munkások adták, akik azonban nem részesültek a kiváltságokat jelentő polgárjogokból. Az ország néhány valóban városi jellegű települését a Felvidéken és Erdélyben a bányászat, a hegyvidéki és alföldi jellegű tájak találkozásánál a kereskedelem hozta létre.

A hazai városok többségét az úgynevezett mezővárosok tették ki. Megkülönböztetésük alapja a magánföldesúri (egyházi, világi, esetleg kamarai) függés volt. A városiasodás szintjét tekintve néhányuk elérte, talán meg is haladhatta az újonnan kiváltságoltakat. Sokuk lakosságának száma is magasabb volt, mint az átlagos szabad királyi városoké. A mezővárosok többségében azonban – elnevezésüknek megfelelően – a lakosság nagy része nem tudott szakítani a mezőgazdasági foglalatossággal, iparuk pedig zömében az adott vidék mezőgazdasági termékeinek feldolgozására korlátozódott. Kézműveseik között többségben voltak a csizmadiák, takácsok, szűrszabók, szíjgyárók. Autonómiájuk szerényebb volt a szabad királyi városokénál, falusias jellegüket fokozhatta, hogy településüket nem vehették körül fallal. A legnagyobb mezővárosok – a török korban elpusztult falvak földjeinek bekebelezése révén – az Alföldön alakultak ki, számbelileg a legtöbbjüket ezzel szemben a sík vidéket övező hatalmas félkörívben találjuk, a Dunántúli nyugati szegélyétől a Felvidék nyugati részéig.

Székesfehérvár címere, 1703

A városi lakosság sem vagyoni, sem jogi szempontból nem volt egységes. A polgárjoggal rendelkezők meglehetősen zárt tömbben igyekeztek óvni kiváltságaikat és elhatárolódní a társadalom más rétegeitől. Próbálkozásuk azonban csak részsikerrel járt. A vezető patrícius-családok szívesen utánozták a nemesi életformát, vagyonukat – a helyi tőkebefektetési lehetőségek alól kivonva – előszeretettel fektették földbirtok (például szőlő) vásárlásába, gyakran folyamodtak nemesi címért. Felhívította őket a városba költöző nemesek nagy száma is. A hazai polgárságtól így végül távol állt bármiféle társadalmi változtatás gondolata. A modern értelemben vett polgári gondolkodás legfeljebb egy szűk nem nemesi értelmiségi-hivatalnoki rétegben (tisztviselők, jogászok, tanítók, szabadfoglalkozású értelmiségiek, köztük orvosok körében) alakulhatott ki (honoráciorok), amely – mivel a hasonló helyzetű birtokos nemesekkel szemben tényleges fizetésére volt utalva – fogékonyabbnak bizonyult a kor új szellemi mozgalmairól, beleértve a felvilágosodást is.